

Dialektologija (gr. *dialektos* 'tarmė' + *logos* 'mokslas') – mokslas, tiriantis *tarmes*. Lietuvių kalbininkų – Kazimiero Būgos, Kazimiero Jauniaus ir kt. – darbuose dialektologija kartais vadinama tarmėmokslu, tarmėtyra. Skiriama aprašomoji ir istorinė dialektologija. **Aprašomoji dialektologija** tiria tarmes ir tarmybes tokias, kokios jos yra tyrimo metu. Ji daugiausia naudojasi sisteminio monografinio aprašymo ir arealinės kalbotyros metodais. **Istorinė dialektologija** tiria tarmių atsiradimo priežastis ir raidą, pavienių tarmybių kilmę ir chronologiją, daugiausia naudodamasi rašto paminklų kalbos ir retrospektyvinio dabartinio tarmių lyginimo metodu. Istorinė dialektologija taip pat naudojasi archeologijos, etnografijos, etnologijos, istorijos duomenimis. Ji teikia daug vertingos medžiagos kalbos ir apskritai tautos, jos kultūros istorijai. Kadangi tarmės paplitusios teritorijose, kurias vieną nuo kitos skiria ir kiekvienai saviti etnografiniai požymiai, tai dialektologijos kūrimasis ir raida iš pradžių glaudžiai siejosi su etnografija ir etnologija. Kai kur dialektologija dar iki šiol jungiama su etnologija. Lietuvoje, kaip ir daugelyje šalių, dialektologija laikoma kalbotyros šaka.

Šiek tiek žinių apie lietuvių kalbos tarmes pateikė Danielius Kleinas pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje (*Grammatica Litvanica*, 1653) ir vėlesnių (XVII–XVIII a.) gramatikų autoriai, tačiau ryškesnės lietuvių dialektologijos užuomazgos atsirado XIX a. viduryje. Augustas Schleicheris paskelbė tarminių tekstų rinkinį (*Hand-buch der litauischen Sprache 2: Litauisches Lesebuch und Glossar*, Prag, 1857). Daugiau žinių apie tarmes pateikė Jonas Juška studijoje „Kalbos lietuviško liežuvio“ (Peterburgas, 1861), Fridrichas Kuršaitis „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (*Grammatik der littau-ischen Sprache*, Halle, 1876). Tikrosios lietuvių dialektologijos pradininkai – Antanas Baranauskas ir Kazimieras Jaunius. Baranauskas surinko nemaža Kauno gubernijos tarminių tekstų (juos 1920–22 su gramatinėmis pastabomis išleido Franzas Spechtas), paskelbė (kartu su Hugo Weberiu) „Lietuvių rytiečių tekstus“ (*Ostlitauische Texte*, Weimar, 1882), kur buvo įdėtas ir sukirčiuotas „Anykščių šilelio“ tekstas, o studijoje „Pastabos apie lietuvių kalbą ir žodyną“ (*Заметку о литовском языке и словаре*, Санктпетербург, 1898) pateikė pirmą detalesnę lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją (jos patobulintą variantą 1964 sudarė, 1966 paskelbė Aleksas Girdenis ir Zigmas Zinkevičius) ir apibūdino 11 svarbiausių tarmių. Jaunius sudarė naują lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją (vėliau ją patikslino, papildė Antanas Salys ir kt.), monografiškai aprašė Raseinių, Panevėžio ir kitas tarmes. Lietuvių kalbos tarmes taip pat tyrė Kazimieras Būga, Jonas Jablonskis. Tarpukario laikotarpiu iš Lietuvos kalbininkų reikšmingiausi Salio ir Petro Joniko dialektologijos darbai. Po Antrojo pasaulinio karo tarmes sistemingai tiria Lietuvių kalbos (1952–90 – Lietuvių kalbos ir literatūros) institutas, be to, nemaža nuveikė Vilniaus universiteto ir Vilniaus pedagoginio universiteto, Šiaulių universiteto ir kitų aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos katedros. Pagal 1950 sudarytą programą iš ~700 gyvenamųjų vietų surinkta tarmių medžiaga „Lietuvių kalbos atlasui“ (1–3, 1977–91; Lietuvos Respublikos mokslo premija 1994), teikiami duomenys „Europos kalbų atlasui“ („*Atlas linguarum Europae*“), kaupiami kitiems darbams. Sudaryti tarmių žodynai: Vytauto Vitkausko „Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas“ (1976), Jono Petrausko ir Aloyzo Vidugirio „Lazūnų tarmės žodynas“ (1985), Gertrūdos Naktinienės, Aldonos Paulauskienės ir Vytauto Vitkausko „Druskininkų tarmės žodynas“ (1988), Vidugirio „Zietelos šnektos žodynas“ (1998), Vito Labučio „Daukšių krašto žodynas“ (2002), „Zanavykų šnektos žodynas“ (1–3, 2003–06), „Dieveniškų šnektos žodynas“ (1, 2005). Rengiami kupiškėnų, Mosėdžio ir kitų šnektų žodynai. Apibendrinamojo pobūdžio darbu paskelbė Zinkevičius („Lietuvių dialektologija“, 1966, Lietuvos valstybinė premija 1968; „Lietuvių kalbos dialektologija“, 1978, 1994), Vladas Grinaveckis („Žemaičių tarmių istorija“, 1973) ir kt. Monografiškai aprašytos pazanavykio kapsų (Juozas Senkus), Mituvos upyno (Elena Grinaveckienė), Kretingos (Juozas Aleksandravičius), Linkmenų (Jadvyga Kardelytė), Šakynos (Aldona Jonaitytė), širvintiškių (Kazys Morkūnas), pietvakarių dzūkų (Elzbieta Mikalauskaitė), šiaurės vakarų dūnininkų

(Grinaveckis), Mažeikių (Aleksas Girdenis), šiaurės panevėžiškių (Genovaitė Kačiušienė), šiaurės žemaičių (Juozas Pabrėža), žemaičių varniškių Jonas Bukantis), už Lietuvos ribų (Latvijoje, Gudijoje, Lenkijoje, Rusijoje) esančios lietuvių tarmės (Kazimieras Garšva, Grinaveckienė, Kardelytė, Marija Sivickienė (Kindurytė), Edmundas Trumpa, Nijolė Vaišnytė-Tuomienė, Vidugiris ir kt.). Aprašomosios ar istorinės dialektologijos požiūriu tarmių prozodijos, fonetikos, fonologijos, morfologijos, sintaksės, leksikos, šnektų sąveikos ir kt. klausimais darbų dar paskelbė: Daiva Atkočaitytė, Zofija Babickienė, Rima Bacevičiūtė, Juozas Bilevičius, Petras Būtėnas, Alvydas Butkus. Jurgis Dovydaitis, Dalia Gargasaitė, Laima Grumadienė, Antanas Jakulis, Janina Janavičienė, Birutė Jasiūnaitė, Irena Jašinskaitė, Vytautas Kardelis, Dalia Kiseliūnaitė, Asta Leskauskaitė, Jonina Lipskienė, Danguolė Mikulėnienė, Lina Murinienė, Irena Ieva Remenytė-Mažiulienė, Albertas Rosinas, Ona Sedelskytė, Bonifacas Stundžia, Juozas Šliavas, Jonas Šukys, Stasys Tumėnas ir kt. Paskelbti tarminių tekstų rinkiniai: „Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija“ (red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas, 1970), Jono Petrausko ir Aloyzo Vidugirio sudaryti „Lazūnų tarmės tekstai“ (1987), Žanetos Urbanavičiūtės-Markevičienės ir Vlado Grinaveckio – „Lietuvių tarmės“ (d. 2: Fonetika, morfologija: Vakaru, pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tekstai, 1992; d. 3: Rytų aukštaičių ir vakarų žemaičių tekstai, 1993), Grinaveckienės – „Lietuvių tarmių tekstai 1: Balatna (Varanavas)“ (1994), Grinaveckienės ir Vitkausko – „Lietuvių tarmių tekstai 2: Vilniaus miesto senųjų gyventojų šneka“ (1997), Girdenio – „Taip šneka tirkšliškiai: Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais“ (1996), Mikulėnienės ir Morkūno – „Dieveniškių šnektos tekstai“ (1997), Markevičienės – „Aukštaičių tarmių tekstai“ (d. 1, 1999; d. 2, 2001), „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija“ (sudarė R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, moks. red. L. Grumadienė, 2004), Adelės Judeikienės „Švėkšnos šnektos tekstai“ (2005), Kardelio „Mielagėnų apylinkių tekstai“ (2006) ir kt. XIX a. pab.–XX a. lietuvių kalbos tarmes tyre ir tarminę medžiagą skelbė daugelio tautų kalbininkai: bulgaras Aleksandras Doričius, čekas Leopoldas Geitleris, danas Louis T. Hjelmslevas, estas Peeteris Arumaa, latvis (vokiečių kilmės) Eduardas Volteris, lenkai Janas Rozwadowskis, Janas Otrębskis. Michalas Hasiukas, Wojciechas Smoczyński, Tadeusz Zdancewiczius, norvegai Olafas Brochas, Christianas Schweigaardas Stangas, prancūzas Robert'as Gauthiot, rusai Aleksandras Aleksandrovas, Filippas Fortunatovas, Aleksandras Pogodinas, Nikolajus Sokolovas, Borisas Larinas, Tamara Sudnik, švedas Richardas Ekblomas, vokiečiai Adalbertas Bezenbergeris, Karlas Brugmannas, Augustas Leskianas, Ernstas Fraenkelis, Ernstas Sittigas, Wolfgangas Schmidas ir kt.

Lietuvių kalbos enciklopedija, sudarė Kazys Morkūnas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008, p. 138–140.